

A mizrahik tragédiája

Bevezetés

Izraelben *mizrahinak* (keletinek) nevezik az Ázsiából vagy Észak-Afrikából bevándorolt zsidókat.¹ Az elnevezéssel leginkább az arab országokból érkezőket illetik, de *mizrahinak* számítanak az iráni, buharai, afgán vagy a kurd területekről betelepülők, ahogyan az Indiából, a Kaukázus vidékéről vagy Grúziából visszatérők is. A *mizrahikat* olykor szefárdoknak is nevezik, hiszen az Ibériai-félszigetről történt kiűztetés után a szefárdok egy része is a Közel-Keleten talált új lakóhelyet, így a két közösség évszázadokon keresztül azonos térben élt és mozgott, kultúrájuk keveredett. Sőt a közel-keleti közösségekbe újonnan bevándorolt szefárdok a legtöbb helyszínen gyorsan megszerezték maguknak a domináns pozíciókat (mind gazdasági, mind kulturális értelemben), így az esetek többségében szefárdok által dominált közel-keleti közösségekről beszélhetünk.² A *mizrahi* közösségek évszázadok, mi több évezredek óta otthonuknak tekintették a Közel-Kelet egy-egy általuk lakott régióját. Osztottak környezetük kultúrájában, kialakították az együttélés metódusait, saját képükre formálták az ott használt nyelveket: ezeket nevezzük judeo-arabnak, judeo-perzsának, judeo-berbernek, judeo-aráminak stb.³ A kutatók körében mindmáig vita tárgyát képezi, hogy a

□ Dobos Károly Dániel, egyetemi docens, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, e-mail: dobosk@or-zse.hu, dobos.karoly@btk.ppke.hu

1 A szó neologizmus, mely a negatív asszociációkat keltő „arab zsidó” elnevezést volt hivatva helyettesíteni.

2 Tovább erősítette a keveredést, hogy a brit Palesztinában az ott élő zsidó közösségek élére két – egy askenázi és egy szefárdi – főrabbit neveztek ki. A közel-keleti zsidók, például még az államalapítás előtt kivándorolt 30000 jemeni, a szefárdi főrabbi irányítását követte. Kárpáti, Judit: Sephardi – Ashkenazic Slash Gap in the Israeli Society. In: *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv 2020*. Szerkesztette Szécsi József. Budapest: Keresztény-Zsidó Társaság, 2021. 154–162., itt 155.

3 Részletesen ld. Hary, Benjamin, Bunin Benor, Sarah (eds.): *Languages in Jewish Communities. Past and Present*. Berlin: DeGruyter, 2018.

közel-keleti zsidók és a különböző muszlim csoportok (leginkább az arabok) *coexistentiája* mennyire tekinthető „aranykornak”, ahogy azt a 19. századi európai zsidóemancipáció sikertelenségei miatt kiábrándult európai történetírók (pl. Heinrich Grätz) láttatták.⁴ Nagy vonalakban mindenképpen igaz, hogy a közel-keleti zsidók egy toleránsabb társadalmi környezetben élhettek a teljes középkor folyamán, mint a keresztény Európában új otthonra lelő társaik.⁵ A fentiek szerteágazó okainak feltárásába e rövid cikk keretei között most nem mennék bele.⁶ Számunkra e ponton fontosabb annak a tudatosítása, hogy a *mizrahiak* korábbi életfeltételei a 19. század közepétől kezdődően, de különösen a 20. század derekán (Izrael Állam kikiáltásával) jelentősen megváltoztak. Azok a zsidó közösségek, akik sokszor már az első arab hódítók megjelenése előtt e területen éltek (pl. Irakban, a valamikori Mezopotámia területén, de ugyanígy említhetnénk Szíriát vagy Egyiptomot is), szinte egyik pillanatról a másikra arra kényszerültek, hogy elhagyják szülőföldjüket és új hazát keressenek.

A *mizrahikat* a 20. században két nagyobb trauma érte: 1948 után rá voltak kényszerítve szülőföldjük elhagyására, s új otthon keresésére, mely a legtöbbjük számára Izrael Államban adatott meg. Ugyanakkor az itteni integráció sem volt egyszerű folyamat a számukra és – bár az azóta eltelt évtizedekben sokat javult a helyzet – a folyamat máig nem tekinthető tökéletesen lezártnak.

Jelen írás szűk keretei között csak a szülőföld elhagyásához, a kényszerű távozáshoz vezető okok komplexitásáról szeretnék számot adni. Nem foglalkozom az újonnan született Izrael Állam által szervezett tö-

4 Érvék és ellenérvék kiváló gyűjteményével szolgál Cohen, Mark R.: „Myth and Countermyth” című fejezete az alábbi műben Cohen, Mark R.: *Under Crescent and Cross. The Jews in The Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 2008. 3–14.

5 Ld. pl. Cohen szavait „Defined this way, I can say with a great deal of confidence, in agreement with other seasoned scholars, that such anti-Semitism did not exist „under the crescent” in the medieval Muslim world. Cohen Mark. R.: *Muslim Anti-Semitism: Old or New?* In: Meddeb, Abdelwahab – Stora, Benjamin (eds.): *History of Jewish-Muslim Relations. From the Origins to the Present Day*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 546–553, itt 548. Schäfer, Peter: *Kurze Geschichte des Antisemitismus*. München: Beck, 2020. 101–120. Ez persze nem jelenti azt, hogy a muszlim területeken nem léteztek volna zsidóellenes pogromok a középkorban. Egy jelentősebb erőszakos cselekmény történt pl. 1066. december 30-án Granadában.

6 Cohen fent említett könyve jó bevezetőt nyújt a témához. Ld. a 4. jegyzetet.

megegyes áttelepítésekkel, mint a jemeni „Varázsszőnyeg-akció”⁷ vagy az iraki *Ezra-Nehemijá-művelet*, melynek során 1951-52-ben közel 120 000–130 000 iraki zsidót hoztak át Izrael földjére, ugyanígy az 1961 és 1964 között a marokkói közösség kivándorlását titkosszolgálati eszközökkel elősegítő *Jákin-művelettel* sem. Szintúgy eltekintek e helyütt az integráció nehézségeinek tárgyalásától. Az askenázi dominanciájú izraeli elit és az újonnan érkezők kulturális és társadalmi konfliktusai képeznek egy külön cikk tárgyát.⁸

A közel-keleti zsidók és a muszlimok közötti évszázados viszony megváltozása a 19. század folyamán

A Közel-Keleten élő zsidók legfontosabb csoportjait egy politikai egységbe foglaló Oszmán Birodalom társadalmi a 18. század végéig tulajdonképpen – az európai *ancien régime*-ekhez hasonlóan – középkori minták szerint szerveződött.⁹ A birodalom nem muszlim alattvalóinak jogállását az iszlám korai századai óta az ún. *dzimmí* (védett) státusz jellemezte.¹⁰ Ez az eredetileg a „könyv birtokosai” (a Koránt megelőző kinyilatkoztatott szövegek őrzői) számára biztosított védelem kezdetben csak a zsidókat, a keresztényeket és a szábeusnak¹¹ nevezett népcsoportot

7 Az utolsó, már Izrael Állam által szervezett nagy jemeni *alija* elnevezése problematikus. A bombasztikus, a sajtó által terjesztett „Varázsszőnyeg” nevet az érintettek kerülik. Ők a bibliai „*al kanfé nesarim*” („saszárnyakon”, vö. 2Móz 19:4) elnevezést preferálják. E helyütt szeretném megköszönni Kárpáti Judit értékes megjegyzéseit és kiegészítéseit, amelyeket e cikk korábbi változatához fűzött.

8 Donna Rosenthal vagy John Bunzl igyekszik kiegyensúlyozott, de őszinte képet adni a folyamatról, míg Ella Sohat írása hiperkritikus. Rosenthal, Donna: *The Israelis. Ordinary People in an Extraordinary Land*. New York: Free Press, 2003. 113–129. Bunzl, John: *Juden im Orient. Jüdische Gemeinschaften in der islamischen Welt und orientalische Juden in Israel*. Wien, Junius, 1989, 87–126. Sohat, Ella: *Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims*. *Social Text*, 1988/19-20, 1–35. DOI: <https://doi.org/10.2307/466176>

9 Laurens, Henry: *Judaism and the Religious Denominational Community in the Near East*. In: Meddeb, Abdelwahab and Stora, Benjamin (eds.): *History of Jewish-Muslim Relations. From the Origins to the Present Day*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 269–279, itt 269. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400849130-021>

10 Sharkey, Heather J.: *A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 27–63. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781139028455>

11 A koráni szövegben említett szábeusok nem az ókori délarab népességre vonatkozik, hanem egy közelebről meg nem határozható vallási közösség az iszlám látóhatárán (mandeusok, manicheusok, egy zsidó keresztény csoport vagy egy Harránban élő politeista vallási csoport?).

illette meg.¹² A vallásjog által aprólékosan definiált *dzimmí* státusz a nem muszlimokat a hierarchikusan szervezett muszlim társadalom alján helyezte el, bizonyos korlátozásokért cserébe (adófizetés, eltérő öltözet, fegyverhasználat tiltása, hivatalviselés korlátozása, házassági megkötések, istentiszteleti helyek és módok szabályozása stb.)¹³ viszont hajlandó volt stabil jogi védelmet biztosítani a birodalom nem muszlim alattvalóinak is.¹⁴ Jelentősen különbséget teremtve ezzel a középkori európai feudális államok jogi berendezkedésétől, ahol a zsidók helyzete a korabeli hatalmi játszmák fényében sokszor csak *ad hoc* módon (egyes személyeknek vagy csoportoknak adott, korlátozott érvényű) privilégiumok formájában került szabályozásra. Hasonlóképpen, a központi hatalom széleskörű autonómiát biztosított a „védett vallási közösségek” (*milletek*) mint közösségek számára is: belügyeikben saját törvényeiket alkalmazhatták, sajátos vallási képzési és szociális intézményeiket fenntarthatták és zavartalanul működtethették.¹⁵ Az egymást váltó muszlim birodalmak területén élő zsidók jogállása, bár a társadalmi ranglétra alján, de mégis stabilnak volt mondható. Muszlimok és nem muszlimok között az egyetlen választóvonal a vallási elkülönülés volt. Ugyanakkor ez – az egymás nyomdokaiba lépő különféle muszlim politikai alakulatok vallási sokszínűségéből következően – nem jelentett olyan jellegű problémát, mint a középkori Európában, ahol a reformáció megjelenéséig (Dél-Európában még ezt követően is) a zsidók voltak az egyetlen non-konformista kisebbség.¹⁶ Ez az évszázados status quo az európai nagyhatalmak behatolásával (kolonizáció) kezdett el a térségben megváltozni. A nagyhatalmi behatolás az Oszmán Birodalomba már jóval az egyes területek gyarmattá vagy protektorátussá süllyesztése előtt megkezdődött. Első lépésként utalhatunk a nagyhatalmakkal kötött kétoldalú megállapodások – elsőként a II. Szulejmán és I. Ferenc francia

12 Később ezt kiterjesztették az iráni zoroasztriánusokra vagy az indiai hindukra is.

13 Az Omár-paktumnak nevezett szabályozás jelentős része a késő antik római törvénykezés (Codex Theodosianus, Codex Iustinianus) egyes jogszabályainak tovább éléseként értelmezhető.

14 Laurens, 2013. 270.

15 Laurens, 2013. 270.

16 Az arab területeken Észak-Afrika nyugati országai (*a Maghreb*) jelentettek kivételt, illetőleg Jemen. Ezeken a helyeken – Európához hasonlóan – a zsidók voltak az egyetlen vallási kisebbség. Laurens, 2013. 271.

király között 1535-ben aláírt – ún. *kapitulációk* rendszerére,¹⁷ amely a nagyhatalmak számára bizonyos kereskedelmi és jogi kiváltságokat biztosított az Oszmán Birodalom területén. A *kapitulációk* révén az európai hatalmaknak módja nyílt az oszmán területeken tartózkodó európai állampolgárok teljeskörű védelmére (az *extraterritorialitás* elveként ismert),¹⁸ így hamarosan a francia udvar vált az Oszmán Birodalom területén élő európai katolikusok, missziók és egyházi épületeik első számú védelmezőjévé. Ezt az előjogot később az összes oszmán területen élő katolikus vallású (értsd Rómával unióban lévő egyházhoz tartozó) személyre (tehát az arab keresztényekre is) kiterjesztették.¹⁹ Ezzel a módszerrel a franciák váltak a közel-keleti katolikus kisebbségek legjelentősebb védelmezőivé, s ez a pozíció – mondanunk sem kell – kényelmes hídfőállást biztosított számukra gazdasági érdekeik érvényesítésére is.²⁰ Ugyanígy, a cári Oroszország a helyi ortodox egyházak patrónusaként lépett fel. Hasonló viszony kiépítésre törekedtek az Oszmán Birodalom végnapjaiban a britek az ott élő zsidó kisebbséggel. A zsidók között végzett protestáns missziók azonban erős visszatetszést szültek, így a brit vallási protektorátusnak a francia vagy orosz mintákkal összevethető formái soha nem épültek ki.²¹ Az európai nagyhatalmak nyomására fogalmazódtak meg a Fényes Porta reformtörekvései is. Többek között az 1839-ben kiadott szultáni *Hatt-i Saríf* (Nemes Rendelet), majd a Krími háború lezárása után kikényszerített *Hatt-i Humajün*-dekrétum (Birodalmi Rendelet), melyekben a szultán a nem muszlimokra kivetett fejadó eltörlése után a Birodalom minden polgárát egyenlőnek nyilvánította, a korábbi restriktiókat feloldotta, és a közösségek számára széleskörű vallási autonómiát biztosított.²² Ezek az intézkedések, amelyek eredetileg a birodalom keresztény lakosainak érdekében fogalmazódtak meg, a zsidó kisebbség mozgásterét is szélesítették a 19. század második felében.

17 A kapituláció elnevezés arra utal, hogy a szerződés egyes pontjait eredetileg külön fejezetekben, *capitulákban* fogalmazták meg. Rácz, Attila: *Birodalomból Köztársaság. Az Oszmán Birodalom jogrendszerének modernizációja Kemal Atatürk államreformjáig*. Doktori értekezés, Pécs, 2017. 78–84.

18 Rácz, 2017. 83.

19 Hourani, Albert: *Arabic Thought in the Liberal Age 1798- 1939*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 39. Vö még Laurens, 2013. 271.

20 Később a katolikus Habsburgok is hasonló előjogokat nyertek.

21 Laurens, 2013. 274. Spector Simon, Reeva: Europe in the Middle East. In: Reeva Spector Simon, Michael Menachem Laskier and Sarah Reguer (eds.): *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times*. New York: Columbia UP, 2003. 19–28, itt 22.

22 Laurens, 2013. 272–276.

A kapitulációk révén kialakított védelmi rendszer egy másik elemét az ún. *konzuli védelem* intézménye jelentette. A térségben érdekelt európai vállalatok és kereskedelmi társaságok alkalmazottjaiként helyi keresztények és zsidók nagy számban váltak az európai konzulok kedvezményezettjeivé (*protégés*), elnyerve ezzel az eredetileg csak az európai kereskedők számára biztosított privilégiumokat, olykor még egy-egy európai állam állampolgárságát is.²³ A korábbi társadalmi viszonyok átalakulásában ugyancsak jelentős szerepet játszottak az európaiak által fenntartott oktatási intézmények és intézményhálózatok is. Az első hely itt is a franciákat illeti meg: a francia egyház (elsősorban a jezsuita rend) a 18. századtól kezdődően katolikus iskolák hálózatát hozta létre a mai Szíria és Libanon területén (elsősorban a Rómához hű maroniták által lakott tengerparti régióban). Ez az intézményhálózat döntő módon hozzájárult egy európaizált, idegen nyelveket és rajtuk keresztül az európai kulturális és politikai életet ismerő (leginkább keresztény vallású) arab értelmiségi réteg kiműveléséhez, akik később jelentős szerepet vállaltak majd az arab kultúra megújításában is.

Hasonlóképpen, bár némileg később – a 19. század második felétől kezdődően – megjelentek a térségben az európai mintára kialakított zsidó iskolahálózatok is. Gondolok itt az *Alliance Israélite*²⁴ vagy az *Anglo-Jewish Association*²⁵ által működtetett iskolákra.²⁶ Ennek eredményeként zsidó gyerekek ezrei (fiúk és lányok egyaránt!) sajátíthatták el az európai kultúrát (és francia nyelvet), még mielőtt országuk francia, angol vagy olasz érdekszférává vált volna.²⁷ Az *Alliance Israélite* például az első világháború előestéjén az Oszmán Birodalom területén 71 fiúiskolát és 44 lányiskolát üzemeltetett, ebből 52-öt a birodalom európai tartományaiban, míg 63-at az ázsiai részekben.²⁸

23 Abitbol, Michel: Jews on Muslim Lands in the Modern Period: History and Historiography. In: Medding, Peter Y. (ed.): *Sephardic Jewry and Mizrahi Jews*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 44–65, itt. 45.

24 Malino, Frances: Alliance Israelite Universelle <https://www.jewishvirtuallibrary.org/alliance-israelite-universelle> (letöltés ideje: 2023. június 7.)

25 Roth, Cecil: Anglo-Jewish Association <https://www.jewishvirtuallibrary.org/anglo-jewish-association-aja-jewish-virtual-library> (letöltés ideje: 2023. június 8.)

26 Az Alliance-hoz, mint a francia katolikus missziók zsidó ellenpárjához, lásd Laurens, 2013. 277.

27 Abitbol, 2007. 45.

28 Frances: Alliance <https://www.jewishvirtuallibrary.org/alliance-israelite-universelle> (letöltés ideje: 2023. június 7.) Vö. még Spector Simon, 2003. 23–24.

Osztálykép az Alliance Israélite Universelle iráni iskolájában, 1913.
Wikimedia Commons

Mindezen társadalmi folyamatok eredőjeként a helyi zsidó közösségek, legalábbis az elitek és a kialakuló középosztály reménnyel telve és pozitív érzelmekkel tekintettek az európai nagyhatalmak közel-keleti jelenlétére,²⁹ sokan az európai adminisztrációban vagy európai vállalatoknál vállaltak munkát, európai nyelveket tanultak és hamarosan elsajátították az európai kultúra számos elemét.³⁰ Ugyanakkor ezt a közeledést a nagyhatalmak maguk is jó szemmel nézték, és minden módszerrel elő is mozdították, amennyiben a helyi muszlimokkal vagy arabokkal szemben különböző vallási vagy etnikai kisebbségeket (berber, koptok, zsidók) favorizáltak.³¹ Különösen a francia politikai körök

29 Laurens, 2013. 277.

30 Abitbol, 2017. 45.

31 Ez sem volt feltétlenül mindenütt jellemző. Marokkóban például a francia hatóságok időnként nem nézték jó szemmel, sőt lassították is a zsidók európaizálódását. Abitbol, Michel: From Coexistence to the Rise of Antagonism. In: Meddeb, Abdelwahab and Stora, Benjamin (eds.): *History of Jewish-Muslim Relations. From the Origins to the Present Day*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 297–311, itt 305.

játszottak kiválóan ezeken a húrokon. Így a franciák, a francia kultúra, egyfajta európaizált, szekuláris életforma (pl. a monogámia) elsajátításának fejében a helyi kisebbségeket a domináns európai elithez való asszimiláció reményével kecsegtették.³²

Ez azonban a későbbiekben kétélű fegyvernek bizonyult, az európai típusú kulturális intézményrendszer erőltetett bevezetése és ezzel párhuzamosan a *coexistentia* évszázados mintáinak gyorsított ütemű felszámolása feszültséget okozott a helyi zsidó és muszlim közösségek, később pedig a zsidók és a gyarmattartók között is.³³ Mindez jól érzékelhető Algériában, amely 1830 óta francia gyarmat volt, s amelyet az anyaországban a francia forradalom idején bevezetett módszerekkel igyekeztek az európai minták átvételére ösztönözni.³⁴ 1845-ben felszámolták a tradicionális közösségi struktúrákat (rabbinikus bíróságok és adórendszer) és bevezették a francia *consistoire*-ok rendszerét, a helyi rabbikat franciaországiakkal helyettesítették³⁵, míg 1870-ben a Crémieux-dekrétummal minden zsidót francia állampolgárrá nyilvánítottak. Ezek az intézkedések „kiszakították” a helyi zsidóságot eredeti társadalmi beágyazottságából, és viszonylag gyorsan antiszemita indultotokat váltottak ki a francia kolonizáció helyi képviselő körében is (*pied-noir*).³⁶ Mindezen problémák ellenére, az európai elithez való csatlakozás vágya erős motiváció volt az Észak-Afrikában élő zsidók számára. Az ott élő zsidó gyerekek jelentős hányada – szemben a helyi muszlimokkal – szekuláris iskolába járt (a legtöbben az *Alliance* által fenntartottakban), a nők jelentős része a családon kívül vállalt munkát, ami akkoriban egyáltalán nem volt megszokott, míg egyre többen folyamosították francia állampolgárságért.³⁷ A két közösség eltérő társadalmi fejlődését a rendelkezésünkre álló statisztikák is jól alátámasztják: a második világháború végén Észak-Afrika három francia dominanciájú területén (a későbbi Marokkó, Algéria és Tunézia földjén) a muszlim gyerekek kevesebb mint 20%-a járt világi általános iskolába, míg a zsidó gyerekek aránya ezekben az intézményekben 70% feletti volt Marokkóban, 75%

32 Abitbol, 2017. 49.

33 Stora, Benjamin: The Crémieux Decree. In: Meddeb, Abdelwahab and Stora, Benjamin (eds.): *History of Jewish-Muslim Relations. From the Origins to the Present Day*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 286–291, itt 291. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400849130-022>

34 Stora, 2013.

35 Abitbol, 2017. 50.

36 Abitbol, 2013. 300 és 308–309.

37 Abitbol, 2017. 49.

Tunéziában, míg Algériában 100%. Az 1911-ben olasz gyarmattá váló Líbiában az 1931-es évben a muszlimoknak csupán 5% beszélt folyékonyan olaszul, szemben a bengázi zsidók 70%-os arányával.³⁸ Az európai behatolás eredményeként lassan kialakult ezeken a területeken egy európaizálódó, erős zsidó középosztály, akik az európai értékekkel szimpatizáltak és nem csatlakoztak – legalábbis tömegesen semmiképpen – a fokozatosan erősödő arab nacionalista törekvésekhez.³⁹ A két közösség elkülönülését alapvető társadalmi és életmódbeli különbségek is előmozdították. A zsidó népesség a középkor óta városlakónak számított, míg a muszlimok jelentős tömegei éltek vidéken. A 19. század végén a muszlim népesség 80%-a vidéken élt, ezzel szemben a zsidó lakosság 80%-a volt városlakó. Bagdad lakóinak harmada zsidó, míg Marokkó nagyvárosaiban (Tangiers, Mogador, Tetouan, Casablanca) ez az arány 25 és 40% között mozgott.⁴⁰ Ugyanakkor a korábbi minták itt is átalakultak. A 18. századig a zsidó közösségek a városok elkülönült részeiben, külön zsidónegyedekben (*hára*, Marokkóban *melláh* a neve) éltek. A nyugatosodó középosztály azonban egyre inkább elhagyja a középkori „zsidónegyedek” zezugos, szűk utcáit, és az új, az európaiak által frekventált városnegyedekben keres magának új lakóhelyet. Így például Egyiptom esetében Ó-Kairó (a valamikori Fusztát) zsidónegyedéből a középosztály a koptok és európaiak által frekventált új városrészekbe, Taufiqijjába, Abbászijjába és Héliopoliszba költözik.⁴¹

38 Abitbol, 2017. 49.

39 Laurens, 2013. 277.

40 Abitbol, 2013. 301.

41 Abitbol, 2013. 302. Nyilván a fent vázolt kép sem igaz maradéktalanul, zsidók jelentős tömegei maradtak a kolonizáció megjelenése után is szegénysorban. Ők sosem hagyták el a hagyományos zsidónegyedeket. Stora, 2013, 291.

Gyerekek egy bagdadi zsidó iskolában, 1959.
[Wikimedia Commons](#)

A nyugatosodó rétegek elkülönülése nyelvi szinten is megfigyelhető. Egyiptomban például, amely hivatalosan nem számított Észak-Afrika frankofón területei közé, a két háború közötti időszakban a zsidó középosztály nyelve már a francia, illetőleg Alexandriában az olasz volt.⁴² Nem véletlen, hogy a fent vázolt tendenciák egyre jobban elidegenítették egymástól a helyi zsidókat és muszlimokat⁴³ – utóbbiak az európaiakban kizárólag a gyarmati hatalom képviselőit és saját politikai ellenfeleiket látták. Ennek hatására a zsidókat és muszlimokat elválasztó addigi törésvonalak is átrendeződtek. A korábban az iszlám társadalom szerves részeként érzékelt helyi zsidó közösségekre a muszlimok egyre nagyobb gyanakvással tekintettek, s a közösségeket a helyi társadalomból kilógó, idegen elemként, az európai hatalmak szövetségeseiként kezdték el kezelni. A korábban kizárólag vallásiként kezelt törésvonal fokozatosan

42 Abitbol, 2013. 302.

43 A folyamat irodalmi eszközökkel történő leírása: Memmi, Albert: *The Pillar of Salt*. Boston: Beacon Press, 1992.

átpolitizálódott.⁴⁴ A nagyhatalmak – már említett – a helyi kisebbségek érdekében történő fellépése tovább rontotta a két közösség egyre feszültebbé váló viszonyát. Ez utóbbi pontot jól illusztrálja a zsidó Batto Sfez ügye. 1856-ban a tunéziai Batto-t, a helyi zsidó közösség elöljárójának kocsisát – az iszlám és Mohammed próféta megsértésének vádjával – le tartóztatták, majd kivégezték. Az eljárás nagy felháborodást szült a helyi zsidó lakosság és Tuniszban élő európaiak között, akik – a helyi angol és francia konzulok közbenjárásával – egy delegációt is menesztettek III. Napóleon francia császárhoz. A császár válaszlépésként Tunézia partjaihoz küldte a francia hadiflotta hét hajóját. A császár ilyen mértékű felháborodását valójában az váltotta ki, hogy a névlegesen az Oszmán Birodalomtól függetlenül uralkodó tuniszi bejek semmibe vették a korábbi francia kapitulációk bizonyos pontjait. A francia nyomás meghátrálásra kényszerítette az uralkodót, s egy év múlva II. Muhammed bej kihirdette az *Ahd al-ámán* (Alapvető szerződés) nevű proklamációját, amelyben egyenlő jogokat ígért a helyi a zsidók számára is.⁴⁵ Ugyanakkor a helyi muszlim politikai és vallási vezetők körében az incidens erős visszatetszést szült. A kortárs tuniszi krónikás e szavakkal írta le a helyzetet: „Azt mondják, hogy amikor a párizsi zsidók – akik a szabadság parfümjével illatosítják magukat – tudomására jutott, hogy mi történt hitsorsosukkal, e szavakkal fordultak egyik, hatalmon lévő társukhoz: «Tunéziai testvéreink igazságtalanságot szenvednek el a vallásuk miatt». Ekkor jelent meg a francia flotta [Tunisz partjainál] 1274. *muharrám*⁴⁶ havában.”⁴⁷ A határokon átívelő szolidaritás és zsidó közösségvállalás tapasztalatából kiindulva a muszlimok a helyi zsidókat még inkább az európai nagyhatalmak szövetségeseiként, mi több „ügynökeiként”, idegen elemként, a muszlim érdekek ellenségeiként látták és láttatták, akik „az iszlám *dzimmáját* (védelmét) az európaiak védelmére cserélték”, hogy egy későbbi muszlim történészt idézzünk.⁴⁸

A fent vázoltakkal kapcsolatban két dolgot érdemes még megjegyez-nünk.

44 Abitbol, 2017. 46.

45 Kazdaghi, Habib: The Case of Tunisia. In: Meddeb, Abdelwahab and Stora, Benjamin (eds.): *History of Jewish-Muslim Relations. From the Origins to the Present Day*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 316–319, itt 316.

46 A muszlim időszámítás szerint, a polgári éra szerint 1857.

47 Ibn Abi Diáf szavait idézi Abitbol, 2013. 298.

48 Abd al-Vahháb ibn Manszúr szavait idézi Abitbol, 2017. 45.

1. Elsőként, hogy e tekintetben a zsidók nem álltak egyedül. A muszlimok a vallási védelemben részesített keresztényeket is az európai érdekek kiszolgálóinak, Európa „ügynökeinek” és a közös muszlim ügy „árulóinak” bélyegezték. Emiatt robbantak ki az 1850-es és 60-as években Aleppóban, illetőleg Damaszkuszban, majd a mai Libanon területén véres eseményekig fajuló keresztényellenes zavargások.⁴⁹

2. Másodsorban, hogy a fent vázolt kép, mint minden általánosítás, torzít. Az arab világ óriási kiterjedésű, így egyes területeken eltérő folyamatok játszódtak le. Tunéziában például a francia protektorátus időszakában kifejezetten harmonikus viszony alakult ki a két közösség között, ami egészen a függetlenség kikiáltásáig (1956) fennmaradt. A dolgok ekkortól kezdtek rosszra fordulni, a zsidók egyre inkább kiszorultak mind a gazdasági pozíciókból, mind a társadalmi életből.⁵⁰ 1960-ban egy olyan városi önkormányzatban, amelyben az ott élők 14 százaléka zsidó volt, a zsidók a hatvan képviseleti helyből csak kettőt szerezhettek meg.⁵¹

Libanonban a konfliktus csak a Hatnapos háború (1967) után, a Palesztin Felszabadítási Szervezet nagyobb arányú beszivárgása után jelentkezett, mivel az ott élő zsidókat az izraeliek által támogatott maronita keresztényekkel kezdték el azonosítani.⁵²

Irakban, az ottani arabizált, a helyiekkel békésen együtt élő közösség csak a későbbiekben részletesen bemutatott nagyarányú pogrom, a *Farhúd* után (1941), majd még inkább a második világháború és az arab-izraeli konfliktus árnyékában bevezetett diszkriminatív intézkedések nyomán idegenedett el környezetétől.

Megint más volt a helyzet Arábia déli részén, Jemenben, ahol a zsidók a múltban többször szenvedtek a helyi síita vezetők üldözéseitől, európai behatolástól és az ehhez kapcsolódó nyugatosításról viszont (Aden kivételével) nem beszélhetünk. Az ő kivándorlásukat eksztatikus vallási (messiási) képzetek és gazdasági szempontok (fokozott szegénység, illetőleg a palesztinai jisuvban a bevándorlás nyomán támadt új

49 Laurens, 2013. 274.

50 Laskier, Michael Menachem: The Emigration of the Jews from the Arab World. In: Meddeb, Abdelwahab and Stora, Benjamin (eds.): *History of Jewish-Muslim Relations. From the Origins to the Present Day*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 415–433, itt 422, Kazdaghli, 2013. 316–319. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400849130-033>

51 Laskier, 2013. 423.

52 Laskier, 2013. 428.

munkaerőigény) egyaránt motiválták.⁵³ Így például a 20. század elején a Szochnut célul tűzte ki, hogy a kibbucokban dolgozó arab munkások helyett Jemenből hoz be zsidókat, akik szerintük igénytelenek, és ugyanúgy bírják a nehéz fizikai munkát a hőségben, mint a helyiek. Ugyanakkor mindenütt, ahol ez megtörtént, a két közösség elidegenedésében más erők is szerepet játszottak.

Az európai típusú antiszemitizmus felüti a fejét a Közel-Keleten

A fokozódó európai jelenlét a Közel-Keleten természetesen nem kizárólag a nyugati világ eszmerendszerének pozitív elemeit közvetítette a térségbe. A nyugati behatolással párhuzamosan megjelentek az európai zsidóellenesség korábbról ismert tévképzetei és zsidóellenes sztereotípiái is az iszlám világban.⁵⁴ Elsőként a zsidóellenesség Európában a középkor óta jól dokumentált vallási formái lobbantak lánggra. Ennek talán leglátványosabb megjelenési formája az 1840-es évben lezajlott Damaszkuszi vérvád volt,⁵⁵ melynek során egy kapucinus szerzetes, bizonyos Tamás testvér és muszlim szolgája, Ibráhim Ámára meggyilkolásával vádolt zsidókat vetettek börtönbe és kényszer hatása alatt annak beismerésére kötelezték őket, hogy ők voltak azok, akik rituális okokból meggyilkolták az eltűnteket. Az ügy jelentős diplomáciai botránnyá dagadt, melynek során a zsidókkal ellenséges, a francia védelem és befolyás alatt álló, helyi katolikus közösség által terjesztett vádaknak igazat adó francia konzul állt szembe a Habsburg Birodalom felvilágosultabb és a zsidók oldalán állást foglaló követével. Az ügy Európában is széleskörű

53 Az egyes országokhoz lásd a következő kötet részletes országleírásait. Specter Simon, Reeva, Laskier, Michael Menachem, and Reguer Sarah (eds.): *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times*. New York: Columbia UP, 2003. 227–504.

54 Cohen, 2013. Vö. még Stillman, Norman: Penetration of Anti-Semitism c. fejezetét, in: Stillman, Norman: *The Jews of Arab Lands in Modern Times*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1991. 104–105. Stillman szerint vérvádak alig voltak tapasztalhatók korábban a Közel-Keleten. Hasonlóan vélekedik Specter Simon is, ld. Specter Simon, 2003. 22.

55 Az események leírásához a Jewish Virtual Library szócikkét vettem alapul: Brawer, Abraham J. and Frankel, Jonathan: Arab/Muslim Anti-Semitism: The Damascus Blood Libel (1840) <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-damascus-blood-libel> (Letöltés ideje: 2023. június 7.) Ld. még Kárpáti, Judit: Vérvádak a Közel-Keleten az új idők hajnalán. *Keresztén – Zsidó Teológiai Évkönyv 2019*. Szerkesztette Szécsi József. Budapest: Keresztény–Zsidó Társaság, 2020. 43–50, itt 46–48.

sajtóvisszhangot kapott, megosztóan hatott a francia közvéleményre, sőt a francia parlamentben is tárgyalásra került. E parlamenti tárgyalás eredményeképpen küldték ki a francia és angol zsidók központi képviselő szerveik – a *Consistoire Central*, illetve a *Board of Deputies*⁵⁶ – két előkelő tagját, Adolphe Crémieux-t és Sir Moses Montefioret-t a helyszínre, az események kivizsgálása céljából. Az ügy a közvetlenül érintettek számára pozitív eredményekkel zárult, az említett európai delegáció közbenjárására Mohammed Ali, egyiptomi alkirály, aki akkor Damaszkuszban a valós hatalmat a kezében tartotta, 1840. augusztus 28-án elrendelte a még életben maradtak szabadon bocsátását. Míg Isztambulban I. Abdul-Medzsid szultán (1839–1861) egy szultáni rendeletben (*firmán*) ítélte el a vérvádakat.

Ugyanakkor az esemény hosszabb távú megítélése nem ennyire egyértelmű. 1846-ban egy kétkötetes munka látott napvilágot Párizsban, *Relation historique des affaires de Syrie depuis 1840 jusqu'en 1842* (Történeti beszámoló az 1840 és 1842 közötti szíriai ügyekről) címmel, amely dokumentumokkal alátámasztva próbálta meg igazolni a vérvádakban megfogalmazott abszurd állítások igazságát, nevezetesen, hogy bizonyos zsidó közösségek tényleg követnek el rituális gyilkosságokat. Az említett könyvet később németre, olaszra, oroszra és arabra is lefordították, és az arab verzió innentől kezdődően jelentősen hozzájárult a vallási típusú zsidóellenesség elterjedéséhez a Közel-Keleten.⁵⁷ A Damaszkuszi vérvád nem is maradt elszigetelt jelenség a térségben, a rákövetkező években újabb és újabb hasonló vádakról hallunk a Közel-Kelet számos pontjáról.⁵⁸ A Damaszkuszi vérvád kapcsán említettük, hogy a helyi arab nyelvű keresztények „előkelő szerepet” töltek be a vádak terjesztésében. Ugyanígy megfigyelhető, hogy arab keresztények később is fontos szerepet játszottak az Európából származó vagy európai minták által inspirált antiszemita propaganda népszerűsítésében a Közel-Keleten. Példaként említhetnénk Nádzsib Azúri eredetileg francia nyelvű pamfletjét, *Az arab nemzet ébredése avagy az univerzális zsidó veszély*, mely 1905-ben arabul is napvilágot látott.⁵⁹ Vagy George

56 Lipman Vivian David: Board of Deputies of British Jews <https://www.jewishvirtuallibrary.org/board-of-deputies-of-british-jews> (letöltés ideje 2023. június 8.)

57 1986-ban Musztafa Talas szír védelmi miniszter a könyvet, további dokumentumokkal kiegészítve újra kiadta. Vö. Brawer and Frankel: The Damascus Blood Label <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-damascus-blood-libel> (letöltés ideje 2023. június 8.)

58 A részletekhez lásd Kárpáti, 2020. 48.

59 Abitbol, 2017. 47.

Corneilhan *Zsidók és opportunisták – Egyiptom, és Szíria zsidósága* című írását, melyet négy évvel a francia változat megjelenése után Nádzsi al-Hadzs libanoni keresztény újságíró arab fordításban is kiadott.⁶⁰ Az 1920-as években jelent meg „a globális pénzügyi és politikai dominanciára törekvő zsidóság összeesküvését vizionáló és azt sikeresen leleplező”, eredetileg Oroszországban keletkezett, antiszemita pamflet, a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* arab fordítása is.⁶¹ A hírhedt röpiratot szintén franciáról fordítja egy libanoni maronita pap, Antun Jamín.⁶² Mark R. Cohen szerint az arab keresztények nagyarányú szerepvállalása az antiszemita politika terjesztésében arra az okra vezethető vissza, hogy a mindaddig a zsidókhoz hasonlóan *dzimmiként* kezelt, de a zsidóknál jóval nagyobb létszámú arab keresztények az arab nacionalizmus megjelenésével párhuzamosan egy új típusú állam felépítésében reménykedtek. Egy, a vallási megkülönböztetéseket meghaladó, a keresztényeknek a muszlimokéval azonos jogállást biztosító arab állam kialakításáról álmodoztak. E nacionalista érzelmű arab keresztények úgy vélték, hogy ügyüknek kedvez, ha a muszlimok és önmaguk számára a zsidókban – az újkeletű arab nacionalizmussal szembenálló – közös ellenségképet konstruálnak.⁶³ Az említett szövegek és hasonló írások publikálásával a vallási típusú zsidóellenesség sztereotípiái mellett, azokat kiegészítve, megjelent a muszlim világban egyfajta gazdasági vagy társadalmi gyökerezettségű antiszemitizmus is, melynek európai eredetét a fenti fordítások európai kötődései jól illusztrálják.⁶⁴ Végezetül a 20. század 30-as éveitől felütötte a fejét az arab világban is az antiszemitizmus rasszista, faji alapú változata is, melyet a náci Németországnak a Közel-Keleten működő képviselői, például a Harmadik Birodalom bagdadi nagykövete, dr. Fritz Grobba és helyi szövetségeseik, nacionalista beállítottságú arab vezetők (pl. a jeruzsálemi főmufti, Ámin al-Husszejni vagy az iraki miniszterelnök, Rasíd Ali al-Gajláni vagy a marokkói ellenállás egyik

60 Abitbol, 2017. 47.

61 Abitbol, 2013. 308.

62 Cohen, 2013. 550. Stillman, 1991. 105.

63 Cohen, 2013. 549. A helyzet persze e ponton sem ennyire egyszerű. Az arab nacionalista mozgalmak indulásakor zsidók is bekapcsolódtak a mozgalmakban. Részletesen lásd később.

64 Abitbol, 2013. 308.

kulcsfigurája, Abd al-Khaliq Torres) terjesztettek.⁶⁵ Az igazsághoz hozzá tartozik az is, hogy a németek térnyerését és ezzel együtt a náci propaganda népszerűsítését elősegítette az a politikai konstelláció is, hogy a németek nem léptek fel a Közel-Keleten gyarmatosító hatalomként, ezért egyes arab politikusokat nem annyira a náccal való szimpátia, mint a gyarmattartók elleni együttes fellépés hozott – hosszabb-rövidebb távon – a németekkel közös platformra. Ez a tendencia érhető tetten például I. Farúk (1936–52) egyiptomi király politikájában, aki Rommel észak-afrikai előrenyomulása idején közeledett a tengelyhatalmakhoz, ezt a politikáját azonban az angolok nyomására hamar feladta.⁶⁶ A náci az általuk befolyásolni kívánt térségben szisztematikusan terjesztették „ordas eszméiket”, így például a Berlinből vagy a megszállt Párizsból arab vagy perzsa nyelven sugárzott náci rádióadások segítségével.⁶⁷ Ennek ellenére a náciizmus a Közel-Keleten nem tudott széles tömegebázist kialakítani. A második világháború első két évében Észak-Afrika zsidósága a Vichy-kormány zsidóellenes intézkedéseinek hatálya alá került. A Vichy-rezsim ellenőrzése alatt álló francia gyarmati területeken vagy protektorátusokban például 17 koncentrációs tábor működött.⁶⁸ Ennek ellenére azt látjuk, hogy a muszlimok – néhány kivételtől eltekintve – nem követtek el atrocitásokat a zsidók ellen.⁶⁹ Sőt, a marokkói uralkodó, V. Mohammed, ahogy a tuniszi bej, Munszif (VII. Muhammed néven is

65 Abitbol, 2017. 51. Abitbol, Michel, The Diverse Reactions to Nazism by Leaders in the Muslim Countries. In: Meddeb, Abdelwahab and Stora, Benjamin (eds.): *History of Jewish-Muslim Relations. From the Origins to the Present Day*. Princeton: Princeton University Press, 2013, 349–359, itt 351–355. A következőkben = Abitbol, 2013B. Ámin al Husszejni személyéhez ld. Laurens, Henry: The Mufti of Jerusalem, Opportunism and Anti-Semitism. In: Meddeb, Abdelwahab and Stora, Benjamin (eds.): *History of Jewish-Muslim Relations. From the Origins to the Present Day*. Princeton: Princeton University Press, 2013, 360–361. Ámin al-Husszejni a második világháború alatt a német érdekek egyik legaktívabb képviselője volt az arab világban. 1941. november 28-án Hitler személyesen fogadta őt. Husszejni a háború későbbi szakaszában Boszniában muszlimokból létrehozott egy SS alakulatot is. Mallman, Klaus-Michael, Cüppers, Martin: *Halbmond und Hakenkreuz: Das Dritte Reich, die Araber und Palästina*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006.

66 Abitbol, 2013B. 353–54.

67 Cohen, 2013. 549–550.

68 Black, Edwin: „Farhud Day marks forgotten pogrom of Jews in Arab Lands”. *The Jewish News of North California*, July 17 2015. Elérhető az interneten: <https://jweekly.com/2015/07/17/farhud-day-marks-forgotten-pogrom-of-jews-in-arab-lands/> (letöltés ideje: 2023. június 12.)

69 Abitbol, 2013. 349.

ismert) a zsidók irányában kifejezetten pozitív gesztusokat gyakoroltak.⁷⁰ Hasonló a helyzet Líbiában és Tunézia rövid náci megszállása idején is (1942. novemberétől 1943. májusáig).⁷¹ Az arab világ azonban sosem volt egységes, így voltak olyan pontjai, ahol a náci propaganda kedvező táptalajra hullott. Ilyen hely volt Irak, ahol – a bagdadi német nagykövetség munkatársainak aktív támogatásával – 1934 és 1935 között Hitler *Mein Kampf*jának arab fordítása napvilágot látott az *Al-Alam al-Arabi* (Az arab világ) című folyóirat lapjain. A fordító, Junisz asz-Szabavi aktív tagja volt a Bagdadban 1935-ben megalakult pánarab, náciszimpatizáns *Al-Muszanná* klubnak. Továbbá ő vezette a szintén ezekben az években élete hívott, militarista *al-Futuvva* nevű ifjúsági klubot is, amelynek vezéreszméit a *Hitlerjugend* motiválta, s amelynek jelentős szerepe volt a második világháború idején az arab világban végrehajtott legnagyobb zsidóellenes pogrom, a *Farhúd* során elkövetett kegyetlen atrocitások megvalósításában is.

Nacionalizmusok konfliktusa

Az európai értékrend átvételével együtt járó elidegenedés és az európai típusú antiszemitizmus megjelenése mellett a szülőföld elhagyásához vezető okok harmadik fajtáját – amely a 20. század derekára minden egyebet háttérbe szorított vagy magába olvasztott – úgy írhatnánk le, mint ébredő nacionalizmusok konfliktusát.

Az európai minták hatására meginduló nacionalista eszmélés közel egy időben érte el az arab világot és a közép-kelet-európai zsidóságot, ahol a cionizmus mint eszmerendszer megjelent. Az arab világban kibontakozó nacionalizmussal e helyütt nem foglalkozunk részletesen.⁷² Ugyanakkor fontos tudatosítanunk, hogy a 19. század második felének arab kulturális és politikai megújulási mozgalma (arabul a *nahda*, vagy arab reneszánsz)⁷³ szinte egyidőben indított el egy etnikai kategóriákban gondolkodó, arab nacionalista ébredést és egy ennél szélesebb körű, az

70 Abitbol, 2013B. 351–353. Kenbib, Mohammed: Mohammed V, Protector of Moroccan Jews. In: Meddeb, Abdelwahab and Stora, Benjamin (eds.): *History of Jewish-Muslim Relations. From the Origins to the Present Day*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 362–364.

71 Abitbol, 2013. 349.

72 A részletekhez ld. Hourani, 1983.

73 Krämer: Gudrun: *Geschichte Palästinas. Von der osmanischen Eroberung bis zur Gründung des Staates Israel*. München: Beck, 2006. 148–153.

iszlám vallásra (így ennek nem arab követőire is) fókuszáló pán-izlám reformmozgalmat. A két ideológia között jelentős különbség, hogy míg a nemzeti vagy területi alapon szerveződő nacionalista mozgalmak (a legkorábban Egyiptomban) ideológusai a haza (*watan*) definíciójából nem zárták ki egyértelműen a más vallásúakat (koptok vagy zsidók), a muszlim *umma* (vallási közösség) definíciója ezt az *inkluzivitást* ab ovo lehetetlenné tette.

Ma már világosan látjuk, hogy a nacionalista irányultságú arab megújodási mozgalmakat nemcsak az arab keresztények támogatták, a pán-arab nacionalista eszmerendszernek kezdetben jó néhány zsidó támogatója is akadt. Ilyen volt az 1939-ben Kairóban született Jákob Szanua,⁷⁴ arab nevén Abu Naddára. Szanua a szoros barátságot ápolt az iszlám megújulási mozgalom két élharcosával, Dzsamál ad-Dín Afgánival és tanítványával, Muhammed Abduhval. Szanua 1912-ben bekövetkezett haláláig szisztematikusan fellépett Egyiptom angol kézbe kerülése ellen, „az Egyiptom az egyiptomiaké” jelszó jegyében.⁷⁵ A Jákob Szanuával kezdődő hagyomány a két világháború között is folytatódott. Ebben az időszakban is léteztek olyan egyiptomi zsidók, akik elsősorban a fáraókori és nem a muszlim egyiptomi múlt definíciójához kapcsolódva nacionalista húrokat pengettek. Leon Castro, Félix Benzakein, Vita Sonino vagy Dávid Hazán a nacionalista *Vafd* (Delegáció) párt büszke képviselői voltak az 1920-as években.⁷⁶ Ám ez a tendencia nem csak Egyiptomban érvényesült. A Damaszkuszban kiadott *Al-Haját* (Élet) című, arab nyelvű nacionalista újság főszerkesztője 1906 és 1923 között egy szíriai zsidó, Élijáhú Sasson volt.⁷⁷ Az első világháború után Tuniszban zsidók is részt vettek a függetlenségét harcoló *Desztur* (Alkotmány) Párt megalakulásában, s a párt 1920. évi párizsi delegációjában helyet kapott Elie Zeráh, egy fiatal zsidó ügyvéd is.⁷⁸ A közel-keleti zsidók kezdeti szimpátiáját az arab nacionalista mozgalmakkal két dolog változtatta meg: e nacionalista mozgalmak gyors iszlamizálódása, illetőleg a cionizmus és az arab nacionalizmus egyre jobban érzékelhetővé váló küzdelme az akkoriban

74 Személyéhez ld. Behar, Moshe and Ben-Dor Benite Zvi (Eds.): *Modern Middle Eastern Thought. Writings on Identity, Politics, and Culture*. Waltham: Brandeis University Press, 2013. 10–29.

75 Abitbol, 2013. 306.

76 Abitbol, 2013. 306.

77 Abitbol, 2013. 307.

78 Kazdaghli, 2013. 318.

brit mandátumterületként kezelt Palesztina földjén.⁷⁹ Az előbbi jól érzékelteti az Egyiptomban 1928-ban megalakult és máig tovább élő iszlamista szervezet, a Muszlim Testvériség⁸⁰ térnyerése vagy az 1933-ban Ahmed Husszejn által megszervezett szélsőséges *Miszr al-Fatát* (Fiatal Egyiptom) mozgalom fellépése.⁸¹ A cionizmus elleni küzdelem és a szélsőséges iszlamista mozgalmak közötti szövetségre pedig jó példa lehet az egyiptomi vallástudós és újságíró Muhammed Rasíd Ridá esete.

Muhammed Rasíd Ridá Szanuá jó barátjának, Muhammed Abduhnak volt a leghíresebb tanítványa, de míg Abduh esetében az iszlám reformtörekvések nem párosultak zsidóellenes megnyilvánulásokkal, a későbbi *szalafisták*⁸² egyik állandó hivatkozási pontjának számító Ridáról ez nem mondható el.

A 20. század elején Abduh és tanítványa, Ridá – az iszlám megújításának jegyében – hozzáfogtak a muszlim egzegetikai tradíció „dejudaicizálásához”.⁸³ E törekvés jegyében racionális kritikával illették az iszlám első négy évszázadában elsősorban zsidó konvertiták révén az iszlámban bekerült, jórészt *midrás*i alapokon nyugvó ún. *iszrailijját* hagyományirodalmát,⁸⁴ mely a klasszikus koránmagyarázatok számára sok évszázadon keresztül szolgált gazdag inspirációforrásul. Ennek jegyében Ridá *Tafszír al-Manár* (A világítotorony) c. koránkommentárjában úgy nyilatkozott, hogy az ily módon (a zsidó mellett gyakran perzsa forrásokból is táplálkozó) legendaanyag „megrontotta” az eredeti muszlim tradíciót. Illusztrációképpen a prófétatörténetekhez kapcsolódó legenda elbeszélőanyagot, illetve az egyiptomi kivonulás-hagyományt vetette össze a bibliai előzményekkel, hogy az előbbi „torzításait” bizonyítsa.⁸⁵ Ridá azonban ennél tovább is ment, az általa szerkesztett *Al-Manár*

79 Vö. Spector Simon szavaival: „While the major theoreticians of the [nationalistic] ideology identified as Arab all who spoke Arabic and who identified with the culture of the Arabs regardless of religious affiliation, it soon became clear that Arabness could include Muslims and Christians but not Jews. This was partly because a part of the Arab people, the Palestinian Arabs were in direct confrontation over Palestine with not only the British colonizers but also the Zionist Jews.” Spector Simon, 2003. 26.

80 A Muszlim Testvériségből ágazott le a Gázai övezetet jelenleg kormányzó Hamász nevű terrorszervezet.

81 Abitbol, 2013. 306.

82 A szalafizmus az iszlám ultrakonzervatív irányzata, amely a Próféta és az ősök (az iszlám első három generációja) szokásaihoz való visszatérés eszményét propagálja.

83 Abitbol, 2017. 47–48.

84 A fogalomhoz lásd Tottoli, Roberto: „Origin and Use of the Term Isra’iliyyat in Muslim Literature”. *Arabica* 46 1999. 193–202.

85 Abitbol, 2017. 48.

(Világítótorny) című folyóiratban rendszeresen terjesztett európai gyökerű antiszemita propagandát, a zsidókat „szabadkőművesként” írta le, akik „mások vagyonának eltulajdonítására törekszenek”, és minden nagy európai forradalmi átalakulás mozgatórugói: „aláaknázzák a katolikus egyház hatalmát”, ők „irányították a francia forradalmat”, de ők „manipulálják az oroszországi bolsevikokat” és a 20. század elején fellépő ifjútörök mozgalmat egyaránt.⁸⁶ Ridá szilárdan hitt a „világot át- szövő, zsidó tőkéről” szóló összeesküvéselméletekben, és a 20-as évektől kezdődően a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvében* olvasható állítások aktív terjesztőjévé vált.⁸⁷

Az Al-Manar kiadó alkalmazottai, Kairó
Wikimedia Commons

1929-ben megjelent *Szaurát Filasztín* (A palesztin forradalom) című művében a zsidókat egyrészt a muszlim hagyományból eredő vádakkal illette: „politeisták, uzsorások, akik megsértették a Próféta személyét”, amiért a száműzetésben elnyerték méltó büntetésüket, ugyanakkor

86 Soage, Ana Belén: Rashid Rida’s Legacy”. *The Muslim World* 98 (1) 1998. 1–23, itt 12. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.2008.00208.x>

87 Webman, Esther: „The ‘Jew’ as a Metaphor for Evil in Arab Public Discourse. *The Journal of the Middle East and Africa*. 6 (3-4) 2015. 275–292, itt 282. DOI: <https://doi.org/10.1080/21520844.2015.1086966>

vádpontjait modern elemekkel is kiegészítette: „csoportszolidaritásukhoz fanatikusan ragaszkodnak és nem hajlandók más kultúrákhoz asszimilálódni.”⁸⁸ Ridá volt az egyik első muszlim tekintély, aki már 1898-ban a „cionizmus térnyerése” ellen agitált.⁸⁹ Ebben az évben megjelenő cikkében figyelmeztette arab honfitársait az „európai hátszéllel Palesztinába vándorló zsidó tömegek veszélyére”, akik az *Al-Akszá* mecsetet majd „sinagógává alakítják”, és Palesztinát „megtisztítják” arab lakóitól.⁹⁰ 1933-ban egy *fatvát* (vallásjogi döntvényt) is kiadott, amelyben megtiltotta a palesztinai földterületek eladását zsidóknak. Az így eljáró muszlimokat az iszlám vallás árulóinak nevezte.⁹¹ Ridá kritikája jól példázza, hogy a 20. század elejére a korábbi „ellenségkép” egy új elemmel, az európai kolonializáció zsidó köntösébe bújtatott cionista „honfoglaló” képével egészült ki, s állt össze egy komplex ideológiává.

Ebben a folyamatban természetesen egyre erősödő szerepet játszott a Palesztinába történő zsidó bevándorlás, amely a zsidó nemzeti ébredés (a cionizmus) égisze alatt zajlott a 19. század utolsó évtizedeitől kezdődően. Az 1882-ben induló első ún. *alijától* (a szó eredetileg a Jeruzsálembe történő zarándoklatot, később általánosan az ősök földjére való visszatérést jelenti) kezdődően egyre nagyobb számban érkeznek zsidók, leginkább Kelet-Európából, kisebb mértékben Jemen területéről vagy a Közel-Kelet más tájairól Palesztinába.

Az első betelepülők céljai általában szerények voltak: menedéket kerestek a Kelet-Európában dühöngő pogromok és a térségben uralkodó rossz gazdasági viszonyok elől, és mezőgazdasági munkából kívánták eltartani magukat őseik földjén. A további *aliják* bevándorlók hullámai már több tízezer új lakost hoztak Palesztinába, akiknek az érdekei viszonylag hamar összeütközésbe kerültek a helyben lakó arab népességével. A 20. század 20-as éveire tulajdonképpen zsidó és arab párhuzamos társadalmak épülnek ki Palesztina földjén, és egyre másra fegyveres összecsapásokra is sor kerül a két közösség között (1920 Nabi Músza-felkelés, 1929-es arab felkelés, hívják Buráq-felkelésnek is⁹².)

88 Achcar, Gilbert: *The Arabs and the Holocaust: The Arab-Israeli War of Narratives*. London: Actes Sud. 2010. 120.

89 Beska, Emanuel: „Responses of Prominent Arabs towards Zionist Aspirations and Colonization prior to 1908”. *Asian and African Studies*. 16 (1) 2007. 35–40, itt 36.

90 Shavit, Uriya: Zionism as told by Rashid Rida. *Journal of Israeli History. Politics, Society, Culture*. 34 (1) 2015. 23–44. DOI: <https://doi.org/10.1080/13531042.2015.1005807>

91 Achcar, 2010. 118–119.

92 Melynek során 70 zsidó személyt gyilkolnak meg Hebronban.

Palesztina területén hasonló folyamatok játszódtak le ebben az időben, mint amilyeneket a cikk elején megfigyelhettünk: a *régi jisuv* vallási alapú különbözősége az új bevándorlások nyomán átpolitizálódott és nemzetiségi artikulációt nyert. Ezzel párhuzamosan a „cionista bevándorló közös ellenségképe” egyesítette Palesztina addig egymás mellett élő különböző társadalmi csoportjait: muszlimokat és keresztényeket, városlakókat és vidékieket, elkezdődött valamifajta közös palesztin identitás formálódása.⁹³ 1919 és 1928 között a helyi Muszlim-Keresztény Társaságok, melyek a közös palesztin identitást voltak hivatottak előmozdítani, hét konferenciát tartottak különböző helyszíneken. Az önszerveződés nyomán petíciókat nyújtottak be a Párizsi békekonferenciára, majd később a mandátum hatóságához, melyben a Balfour-deklaráció eltörlését, független, a többségi népesség által alakított kormányt és a zsidó bevándorlás felfüggesztését követelték.⁹⁴

Különösen feszültté vált a helyzet az 5. alija után (1932–1938), melynek során elsősorban a frissen hatalomra került nácik elől menekülő németországi zsidók érkeztek nagy számban Palesztina földjére. Az arabok a brit mandátumhatóságot folyamatosan a bevándorlások leállításának kérelmével ostromolták, majd ez a folyamat vezetett el az 1936 és 1939 között, sztrájkokban, fegyveres összeütközésekben, terrortámadásokban megnyilvánuló ún. Nagy Arab felkelés kirobbanásához és a brit Palesztina első felosztásának javaslatához (az ún. Peel-jelentéshez).⁹⁵ E három komponens megjelenésével összeállt az a kép, amely a következő évtizedekben megpecsételte a közel-keleti zsidóság sorsát: a zsidó mint „idegen elem”, a globális civilizáció „haszonélvezője”, a gyarmatosító Nyugat előretolt „hadosztálya,” a cionista honfoglaló.⁹⁶ Tanulságos megfigyelni, hogy az arab közvélemény ezekben az évtizedekben az arab országok őshonos zsidó lakosságát is egyre inkább cionistaként kezdte el kezelni, habár e tradicionális közösségek jó része nem volt cionista, legalábbis a szó modern, kelet-közép-európai értelmében biztosan nem.

93 A palesztin identitás kialakulásának problematikájához ld. Asseburg, Muriel: *Palästina und die Palästinenser. Eine Geschichte von der Nakba bis zur Gegenwart*. München, Beck, 2021. 41 és 335.

94 Asseburg, 2021. 44.

95 Vieweger, Dieter: *Streit um das Heilige Land. Was jeder vom israelish-palästinensischen Konflikt wissen sollte*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2020. 158–159.

96 Laurens, 2013. 297. Abitbol, 2013. 307.

Pogromok és jogfosztás

A fent vázolt ideológiák jegyében a 20. század első évtizedeitől kezdődően egyre-másra tanúi lehetünk a helyi zsidó lakosság ellen irányuló pogromoknak. A helyzet igazán az 1931. december 7. és 17. között Jeruzsálemben ülésező Általános Iszlám Konferenciát követően fordult rosszra.⁹⁷

Iszlám világtalálkozó, Jeruzsálemben, 1931.
Wikimedia Commons

Álljon itt egy lista, a teljesség igénye nélkül, az arab országokban a 20. század derekáig lezajlott pogromokról.

1912. április 17., Fez, Marokkó

1934. augusztus 3–6., Constantine, Algéria

1941. június 1–2., „Farhud”, Bagdad, Irak

1942. november, Casablanca, Marokkó

1945. november 4–5., Tripoli, Líbia

1945. november, Tripoli, Libanon

1945. december 2–3., Kairó, Egyiptom

E pogromok közül intenzitásban és az áldozatok számát tekintve is kimagasló az iraki Farhud. Ezért érdemes lesz vele némileg behatóbban

⁹⁷ Abitbol, 2013. 307. Matthews, Weldon C.: „Pan-Islam or Arab Nationalism? The Meaning of the 1931 Jerusalem Islamic Congress Reconsidered”. *International Journal of Middle East Studies*. 35 (1) 2003. 1–22. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020743803000011>

foglalkozni, mert a részletek megismerése kapcsán jól láthatóvá válik majd, hogy hogyan játszanak össze az előbb csak nagy általánosságban említett erők és motivációk egy konkrét esemény alakulásában.

1940-ben Irak lakosságának körülbelül három százaléka, 135000 személy volt zsidó. Legnagyobb részük, mintegy 90000 fő Bagdadban élt, ezt követte az ország déli részén található Baszra a maga 10000 főre rúgó zsidó közösségével. További 35000 fő elszórtan élt Irak kisebb városaiban, illetőleg vidéki településeken. Az első világháborút követően, a brit mandátum megalakulásakor (1921) az iraki zsidók teljes jogú állampolgárként élhettek az arab országban: szavazati joggal rendelkeztek és képviselőket küldhettek a Parlamentbe, illetve a Szenátusba. Az iraki zsidóság békében élt együtt az ország muszlim és keresztény lakosaival, magas beosztást viselő hivatalnokokat, jómódú ügyvédeket és gazdag kereskedőket is találunk soraikban.⁹⁸ A zsidók helyzete döntően nem változott meg 1932-ben sem, amikor Irak elnyerte a függetlenséget és mint Iraki Hásemita Királyság jelent meg a politika színterén. A náci propaganda azonban – ahogyan erre korábban már utaltunk – a 30-as évektől kezdődően egyre intenzívebbé vált az ország területén. Olaj volt a tűzre a korábbi jeruzsálemi főmufti, a palesztin Amín al-Husszejni jelenléte is, aki a Nagy Arab felkelés leverése után – a britek letartóztatóparancsa elől menekülve – 1939 októberétől kezdődően Bagdadban tartózkodott. Személye és az ideológia, amelyet képviselt, a lakosság bizonyos köreiből felszította a fentebb vázolt, Irakban azonban mindezidáig inkább csak látens módon létező zsidóellenes érzelmeket, bevonva azt „a cionisták elleni élet-halál harc” kontextusába. Ezzel egyúttal legitimálta is az antiszemita megnyilvánulásokat.

A második világháború eseményei az 1941-es évben a tengelyhatalmak szövetségét kereső iraki politikusok malmára hajtották a vizet. Európa nagy része német megszállás alatt vergődött, német repülőgépek bombázták Angliát, és német tengeralattjárók fenyegették folyamatosan az angol hajókat. Rommel *Afrikakorpsa* az egyiptomi határ közelében állomásozott, és a Wehrmacht éppen ekkor verte ki az angol katonákat Görögországból és Krétáról. Úgy nézett ki, hogy Hitler hamarosan totális győzelmet arat Európában és Észak-Afrikában is.

⁹⁸ Az alábbi leírás alapja Black, Edwin: *The Farhud. Roots of the Arab-Nazi Alliance in the Holocaust*. Washington, Dialog, 2010.

Ebben a helyzetben követett el állampuccsot Rasíd Ali Al-Gajláni (1892–1965) nacionalista iraki politikus, a britek elleni ellenállás korábbi vezéralakja, megdöntve a korábbi angolbarát iraki kormányzatot. A puccsisták 1941. április 2-án a tengelyhatalmakkal baráti viszonyt ápoló új kormányt alakítottak. Az államcsínyt a hadsereg négy magas rangú tisztje, a náci Németország titkosszolgálatja és Amín al-Husszejni is támogatta. Mi több, az összeesküvést Al-Husszejni bagdadi rezidenciáján tervezték ki. A hatalomátvételt követően az angolbarát régens, Abd al-Iláh (1913–1958) és miniszterelnöke, Núri Szájid (1888–1958) Transzjordániába távoztak.

A britek, attól tartva, hogy a rossz példa áterjedhet a régió más országaira, illetőleg az iraki olajkitermelés feletti német ellenőrzés rémét vizionálva, a fegyveres beavatkozás mellett döntöttek. Április 19-én angol csapatok szálltak partra Baszra térségében, ahonnan május végére Bagdadig nyomultak előre. Május 30-án a németbarát Al-Gajláninak el kellett hagynia Irakot, és Iránban menekült. Az angolok nem akartak ismét megszálló hatalmak színében feltűnni, ezért a korábban elűzött régenszt bízták meg a hatalom átvételével. Mindeközben persze jelentős angol egységek állomásoztak Bagdad környékén. A hatalomváltás hírére a zsidó közösség tagjai is felbátorodtak. Ezek a napok egybeestek a hagyományos zsidó aratási ünnep, a *sávuot* időpontjával, amit a fővárosban élő zsidók ekkor nyilvánosan megünnepeltek.

Iraki zsidók Palesztinában a bagdadi Farhud pogrom után, 1941.

A hatalmi vákuum azonban felszínre hozta a negatív erőket is. Már május közepén hallunk a bazárban található zsidó üzletek kifosztásáról. Ekkor még a helyi arab előkelők által felállított ideiglenes rendőrség meg tudta akadályozni az összetűzések elfajulását. A zsidó közösség több tagja helyi arab notabilitásoknál talált menedéket. A hatalomváltás napjaiban azonban már nem alakult ilyen szerencsésen a helyzet. Június 1-én és 2-án a korábbi náci-szimpatizáns elnök hívei a katonaság és a rendőrség soraiban zsidóellenes pogromot kezdeményeztek, melyhez hamarosan csatlakoztak az *al-Futuvva* ifjúsági szervezet tagjai is, továbbá civilek és a város körül élő beduinok is. Ez utóbbiak kevésbé ideológiai, inkább egyszerű vagyonszerzési megfontolásból: részesülni kívántak a zsidó üzletek és lakóházak kifosztása során felhalmozódott zsákmányból. Két napig dühöngött a pogrom Bagdad zsidók által lakott városrészében, melyet a város környékén állomásozó brit hadsereg tétlenül szemlélte! (Ahogyan ezt 1945 novemberében a líbiai Tripoliban is tették.)

Az eseményeket kivizsgáló bizottság végső jelentése szerint 128 zsidót öltek meg (néhányukat lefejezték!), és 210 a sebesültek száma. Más források ennél is magasabb számokról beszélnek. Számtalan nő vált nemi erőszak áldozatává. Körülbelül 1500 boltot fosztottak ki, és mintegy 100 lakóépület semmisült meg. Zsidó közösségi vezetők becslései alapján a bagdadi zsidók legalább 15%-a volt a pogrom által közvetlen érintve. Az eseményeknek csak az iraki hadsereg június 2-ai bevonulása és az általa végrehajtott megtorló intézkedések vetettek végét.

A pogromsorozat azonban e ponton nem ért véget, sőt az 1947. november 29-én megszavazott és Palesztina felosztását lehetővé tevő 181. számú ENSZ határozat kihirdetését követően ismét felerősödött. Álljon itt ismételten néhány évszám és név, a teljesség igénye nélkül:

1947. december 2. Áden

1947. december 5., Manama, Bahrain

1947. decembere, Aleppó, Szíria

1948. június 7–8., Oudzsda és Dzseráda, Marokkó

1948. június 12., Tripoli, Líbia

1949. augusztus 5., Damaszkusz, Szíria

1950. áprilisa és 1951. júniusa között, Bagdad, Irak

1953–55., Oudzsda, Rabat, Szidi Kászem, Mazigen, Marokkó

Ezzel párhuzamosan a második világháború után megkezdődött az arab országokban, amelyek némelyike épp ekkor nyerte el a függetlenségét, a zsidók szisztematikus jogfosztása. 1948. február 17-én az Arab Liga Politikai Bizottsága, amely abban az időben Egyiptom, Irak, Libanon, Szaúd-Arábia, Szíria, Transzjordánia és Jemen államokat tömörítette, hét pontból álló határozatot hozott az arab országokban élő zsidókkal kapcsolatban. A zsidóknak Palesztina zsidó kisebbségeként kellett regisztráltatni magukat, azaz egy „ellenséges ország” – a május 14-én kikiáltásra kerülő Izrael – állampolgáraiként. A zsidók bankszámláit befagyaszthatták, hogy ebből a pénzből fedezzék az arabok országok Izrael ellen viselt háborúját. Zsidókat cionista szervezkedés vádjával le tartóztathattak. Kötelezhették a zsidókat cionistaellenes tevékenységük igazolására, és hajlandóságot kellett mutatniuk az Izrael ellen harcoló arab alakulatokhoz való csatlakozásra.⁹⁹

Ezeket a súlyosan diszkriminatív intézkedéseket vagy hasonlókat az elkövetkező évtizedekben az arab államok egy jó részében fogantatosították is. 1948-ban a Transzjordánia fennhatósága alá kerülő Kelet-Jeruzsálem majdnem minden zsidó házát és zsinagógáját lerombolták. 1948-ban Egyiptomban elkezdték a zsidók leveleit cenzúrázni, telefonjaikat lehallgatták, időleges vagyonelkobzásokról is hallunk.¹⁰⁰ A helyzet 1956-ban Nasszer elnök kisebbségellenes politikájának és a Szúezi háborúnak az eredményeként még tovább romlott. Egy 1926-os törvény felújításával elvették a nem arab anyanyelvű vagy nem muszlim állampolgárok állampolgárságát, 23000 zsidót toloncoltak ki ekkor.¹⁰¹ 1951-ben Líbiában megvonták a zsidók szavazati jogát és foglalkozási korlátozásokat vezettek be velük kapcsolatban.

1950. március 8-án az iraki parlament elfogadta az „állampolgárság megvonásáról” szóló törvényt: a zsidók kivándorolhatnak, ha lemondanak az állampolgárságukról és ezzel bármiféle kompenzációról a hátrahagyott javaikért cserébe.¹⁰² Ez idő tájt a zsidók helyzete folyamatosan romlott az országban. A munkaadók tömegesen bocsátották el zsidó

99 *Recognizing Jewish Refugees from the Middle East And North Africa. Report of the Standing Committee on Foreign Affairs and International Development.* November 2013. House of Commons, Canada. 4. A dokumentum elérhető az interneten: <https://www.ourcommons.ca/Content/Committee/412/FAAE/Reports/RP6294835/faaerp01/faaerp01-e.pdf> (letöltés ideje: 2023. június 12.)

100 Laskier, 2013. 415–416.

101 Laskier, 2013. 416.

102 Laskier, 2013. 428.

alkalmazottjaikat, az *Isztiklál (Függetlenség) Párt* agitációja nyomán számos zsidót ért támadás. Ugyanígy gazdaságilag is ellehetetlenítő intézkedések születtek – vagyontárgyaik elkobzása, bankszámláik zárolása várt rájuk.¹⁰³ Algériában 1962-ben kerül sor az állampolgárság megvonására.

1964-ben Szíriában korlátozták a zsidók mozgását, a lakhelyüktől nem távolodhatnak 5 km-nél tovább. Az 1967-es Hatnapos háború után a helyzet tovább romlott, lejárt jogosítványukat nem hosszabbították meg, és a zsidó közösségi iskola zsidó tanárait is elbocsátották. A nagy számú itt élő palesztin menekült is a zsidók ellen uszította a szíreket.¹⁰⁴ Mindezek után a közel-keleti zsidóság számára nem maradt más lehetőség mint a szülőföld feladása és az elvándorlás, Izrael Állam támogatásával, a *Jewish Agency* szervezésében. Májig nincs pontos képünk arról, hogy a pogromok és diszkriminatív intézkedések hány embert tettek földönfutóvá. A következő, viszonylag objektívnek tekinthető statisztikát dr. Stanley Urman készítette a Kanadai Képviselőház Külügyekért és Nemzetközi Kapcsolatokért felelős Bizottsága által kezdeményezett, 2013. május 2-án tartott meghallgatás résztvevői számára.¹⁰⁵ Eszerint 1948 és 2012 között az alábbiakban módosult a Közel-Kelet zsidó lakossága.¹⁰⁶

	1948	1958	1968	1976	2012 (becslés)
Áden	8 000	800	0	0	0
Algéria	140 000	130 000	1 500	1 000	0
Egyiptom	75 000	40 000	2 500	400	75
Irak	135 000	6 000	2 500	350	50
Jemen	55 000	3 500	500	500	100
Libanon	5 000	6 000	3 000	400	40
Líbia	38 000	3 750	500	40	0
Marokkó	265 000	200 000	50 000	18 000	3 000
Szíria	30 000	5 000	4 000	4 000	50
Tunézia	105 000	80 000	10 000	7 000	1 000
Összesen	856 000	475 000	76 000	32 190	4 315

103 Laskier, 2013. 429.

104 Laskier, 2013. 426–427.

105 Recognizing..., 2013. 3.

106 A táblázat nem tartalmazza a nem arab nyelvű Irán adatait, ahol 1948-ban kb. 140–150 000 zsidó élt, míg az Iszlám Forradalom előestéjén, 1979-ben még mindig kb. 80 000.

Amint látjuk, az ENSZ felosztási terv kihirdetése és Izrael Állam kikiáltása után az arab országokban élő zsidók száma drasztikusan visszaesett. Egyedül Észak-Afrika francia protektorátusként vagy gyarmatként kezelt államai (Marokkó, Algéria, Tunézia) jelentenek kivételt e tendencia alól. A kivándorlási hullám ott csak az 1950-es, 60-as években, az országok függetlenné válása és a helyi nacionalista tendenciák felerősödése után jelentkezett tömegesen.¹⁰⁷ Azt is kiolvashatjuk a közölt táblázatból, hogy az 1967-es, Hatnapos háború után újabb tömegek vándoroltak el az arab országokból. Ez megint nem a véletlen műve: 1967-ben újabb pogromok törtek ki Marokkóban, Líbiában, Tunéziában, Egyiptomban, Szíriában és az Öböl-menti Bahreinben is.

Az elvándoroltak számánál is nehezebb felbecsülni az anyagi kár értékét: a tönkrement vagy elhagyott ingatlanokat, a befagyasztott számlákon maradt pénzeket, a pogromok vagy a menekülés során elveszett ingóságokat. A becsült számok 6 milliárd és 300 milliárd dollár között mozognak.¹⁰⁸ A zsidók által az arab országokban kompenzáció nélkül hátrahagyott földtulajdont 100000 km²-re becsülik. Ez a szám a mai Izrael Állam területének négyszerese!

Az események utóélete

Talán egy kérdést érdemes még megvizsgálnunk: miért övezte hallgatás ezeket az eseményeket oly sokáig? Még Izraelen belül is.

Izraelben, igaz más-más okból, de a téma mind az 1977-ig folyamatosan kormányon lévő baloldali pártok, mind a Begin-éra után egyre inkább teret nyerő jobboldali és centrista pártok számára is tabunak számított. A baloldal nem akarta az országban és a világban élő arabokat még inkább magára haragítani egy humanitárius, a saját menekültjeit minden gazdasági nehézség árán „abszorbeáló” Izrael és a palesztinokat évtizedeken keresztül menekültstátusban tartó és a menekültügyet Izrael-ellenes fegyverként használó arab világ szembeállításával.¹⁰⁹ A baloldali értelmiség számára az 1990-es évektől kezdődően különösen érzékenyé tették a problémát az ún. „új történészek” tényfeltárói akciói, akik az

107 Marokkóhoz lásd Laskier, 2013. 418–422.

108 Recognizing, 2013. 3.

109 Beker, Avi: „The Forgotten Narrative: Jewish Refugees From Arab Countries” *Jewish Political Studies Review*. 17 (3–4) 2005. 3–19, itt, 11.

1948-as függetlenségi háborúban a palesztinok kárára elkövetett atrocitások dokumentumait kezdték el egyre-másra kiadni, revideálva ezzel a korábbi cionista történetírás megdönthetetlennek vélt tabuját.¹¹⁰ A jobboldalon a kelet-európai gyökerű bevándorlók és a *mizrahik* közötti, már amúgy is feszült viszony további elmérgesedésétől tartottak, abban az esetben, ha a *mizrahikat* egyértelműen menekülteknek állítanák be. A politikai status quo és a meglévő társadalmi viszonyok fenntartása érdekében szerencsésebbnek vélték, ha az arab országokból elűzött zsidókat egyszerűen a cionista ideálok és propaganda által Izraelbe vonzott közösségekként írják le, és a cionista „vonzerő” mellett szintúgy jelenlévő „erőszakos kilökő (push effects)” impulzusokról tudomást sem vesznek.¹¹¹ E téren talán a 2000-es évektől érzékelhetünk lassú változást.

2008-ban az amerikai törvényhozás elfogadott egy határozatot, amely szerint a Közel-Keletről elűdözött keresztény és zsidó kisebbségek azonos elbírálás alá esnek, mint a palesztin menekültek. Ez a határozat jelentős lökést adott az események további menetének Izraelben is.

Még ugyanebben az évben a SaSZ párt¹¹² egyik képviselője bejelentette, hogy az arab országokból elűdözött zsidók nevében kompenzációt fog követelni bizonyos arab országoktól. 2009-ben az izraeli parlament törvényhozói erre nézve össze is állítottak egy becsült listát.

2014. június 14-én az izraeli parlament, a Knesszet elfogadott egy törvényjavaslatot, amely november 30-át az arab országokból és Iránból elűdözött zsidók emléknapjává nyilvánította Izraelben (*The Exit and Deportation of Jews from Arab Lands and Iran Day*).

Egy évre rá, 2015. június 1-ét az ENSZ hivatalosan is Farhúd-napnak deklarálta.

Végül 2021. május 9-én a jeruzsálemi Serovér sétányon felállították az arab országokból és Iránból elűzött zsidók emlékművét. Itt tartunk most. Valami elkezdődött...

Az utóbbi időben jelentős átrendeződésnek lehetünk tanúi a Közel-Keleten. Korábban elképzelhetetlennek tartott szövetségi rendszerek és

110 Az izraeli ún. „új történészek” megállapításait követő társadalmi vitához lásd Schäfer, Barbara: *Historikerstreit in Israel. Die »neuen« Historiker zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt: Campus, 2000.

111 Beker, 2005. 12.

112 A párt hivatalos neve „A Tóra szefárd őrzőinek világszövetsége”, és hagyományosan az ortodox és ultraortodox mizrahiak és szefárdiak érdekképviseletét látja el.

új politikai konstellációk jönnek létre (Ábrahám-megállapodások). Csak remélni tudjuk, hogy az új helyzet lehetőséget teremtsen az arab országokból elűdözött zsidók történetének további tényszerű feltárására is, hogy a világ végre az ő történetüket is megismerhesse. Hogy tisztán láthassuk, mi is történt a barikád mindkét oldalán. Csak ettől remélhetjük, hogy egyszer véget ér ez az ördögi kör...